som antinationella eller »kosmopolitiska« revolutionärer. I båda fallen befästs avståndstagandet gentemot judarna med hjälp av en lika envist återkommande som enformig kroppslig stereotyp. Förutom den stora näsan och den allmänna plufsigheten blir det mörka, ofta krulliga håret och de mörka ögonen till en negativ rasstämpel som skiljer judarna från övriga invånare i landet. Med hjälp av hånfulla karikatyrer ifrågasätts kända svenska judiska kulturpersonligheters svenskhet (till exempel konstnären Isaac Grünewald och tonsättaren Moses Pergament). Författare som Strindberg häcklar nationalistiska svenska judar.

En karikatyr i denna anda visar en mörk, krullhårig, skäggig och stornäst judisk man som håller ett barn i sina armar. Barnet har på sig en svensk sjömanskostym med blågula revär och flagga på ärmen. Men på grund av att sonen rent fysiskt är en kopia av sin far är det för den svenske betraktaren uppenbart att en jude är och förblir en jude, oavsett om han vill vara något annat. I enlighet med rasteorins idéer om biologiskt betingade, närmast medfödda egenskaper, bildar judens kropp och egenskaper en oskiljaktig enhet. Slutsatsen man inbjuds att dra av de anti-semitiska skämtteckningarna är att juden är en föga tilldragande figur som saknar hemortsrätt i den nationella svenska gemenskapen.

Den antisemitiska skämtpressen blommar parallellt med den framväxande rasvetenskapen. Svenska antropologer, anatomer, zoologer och växtforskare går i bräschen för den nya 'vetenskapen' som inte enbart tar fasta på en internationellt spridd föreställning om en högre stående nordisk ras, utan även ser behovet av att bedriva en aktiv rashygienisk politik. Växtförädling och rashygien framstår som två nödvändiga grenar i utvecklingen av den moderna nationen.

Tankeströmningarna ger upphov till ett fullständigt mätraseri. Vetenskapsmän med assistenter far land och rike runt och mäter skallar eller plundrar samiska gravplatser på likdelar, allt för att bevisa förekomsten av skillnader mellan högstående, lång-

skalliga nordbor och lägre stående kortskalliga folkslag, som till exempel samer och finnar. Parallellt med detta bedriver akademikerna en omfattande populariseringsverksamhet. Föredragscirklar anordnas över hela landet och småskrifter om rashygien trycks upp och sprids till gemene man. Året efter att *Tant Grön, Tant Brun och Tant Gredelin* kommit ut arrangeras en vandringsutställning om »folktyper« på olika platser i Sverige. Utställningarna lockar stora folkskaror; i Stockholm ses de av uppskattningsvis en tiondel av invånarna, i Uppsala av så mycket som 40 procent av dem. Projektet har stöd av kända dåtida svenska personligheter som konstnären Anders Zorn och forskaren Sven Hedin.

De stereotypa framställningarna av olika folkslag i dessa utställningar är påfallande. Nordborna framställs genomgående som ljusa i kontrast till många av de andra »folktyper« som förevisas. Användandet av den relativt nya fototekniken bidrar till ett starkt esteticerande inslag i utställningarna. Några år senare ordnar tidningar nationella »skönhetstävlingar« som ska bidra till att få fram svenskar vars utseende kan »vara normerande för hur den svenska typen i ren och ädel form« bör se ut.

Medan denna skönhetsnorm mejslas fram pågår också en diskussion om vilka som inte passar in i normen. Särskilt ärftlighetsforskarna önskar finna metoder för att 'gallra ut' de icke önskvärda. Den svenska rasbiologins mest drivande person vid denna tid, rasbiologen Herman Lundborg, talar om de »sumpmarker som bör dräneras« för att skapa en sund folkstam. Bland de icke önskvärda grupper som pekas ut finns sinnessjuka, kriminella, asociala men också befolkningsgrupper som samer, 'tattare' och judar.

Idéerna om en mer aktiv statlig rashygienisk politik väcker genklang hos politikerna som 1922, fyra år efter utgivningen av Elsa Beskows sagobok, ger sitt stöd till inrättandet av ett statligt rasbiologiskt institut.

De »svarte«
I rasbiologen Herman Lundborgs bildgalleri över svenska folk- och rastyper från 1919 sorteras kategorin tattare in bland »vagabonder, asociala, kriminella och dylika«.

Den första gången uttrycket »Tatra« dyker upp är på 1500-talet. Under lång tid kommer uttrycket att användas parallellt med zigenare, som då tros härstamma från Mindre Asien. Enligt ärkebiskopen Laurentius Petri (1573) består dock de kringvandrande även av andra grupper som skottar, judar eller vanliga svenskar. Det gemensamma för dem tycks vara det omgivande samhällets negativa syn på dem. De beskrivs som onyttiga, tjuvaktiga eller som spioner och spridare av sjukdomar.

Den svenska kyrkan bannlyser dem, prästerna förbjuds att döpa dem och kungarna utfärdar allehanda förbud för dem att vistas i landet, under vissa tider med hot om dödsstraff. Finländaren Christfrid Ganander som på 1770-talet skriver ett bidrag till den svenska Kungliga Vitterhetsakademiens uppsatstävling om zigenare kallar den »tatterske nation« för ett »swårt pack- och tjufwa-följe«. Han kopplar ihop egenskaperna med utseendet och hävdar att »tatarena är af naturen rätt fula och swarta både i ansigte och kropp«.

Under slutet av 1800-talet växer zigenarforskningen fram. Bland dessa forskare idealiseras inte sällan zigenare. De beskrivs som några slags ädla vildar som lever friare och sannare än andra folk. Det är inom denna strömning som man nu börjar göra åtskillnad mellan 'äkta' och 'oäkta' zigenare. Till de oäkta hör 'tattarna'. Enligt 'zigenarexperten' Arthur Thesleff utgör tattarna »blott en blandras med mer eller mindre starka zigenarinslag. Dylika anträffas i snart sagt alla delar av landet [...] i allmänhet ostadiga till lynnet och åstadkomma tvedräkt och slitningar på många håll«.

I rättegångsprotokoll från det sena 1800-talet kan man för första gången höra medlemmar ur gruppen benämna sig själva, de kallar sig då resande, en benämning som för övrigt fortfarande är i bruk inom gruppen.

Även om distinktionen mellan romer och resande inte slagit igenom överallt är tattarbegreppet nu etablerat runtom i landet. På den skånska landsbygden berättas ända in på 1900-talet om den vilde och fruktade tattarhövdingen »Svarte Petter«. Berättelsen som har sin grund i verkliga händelser långt tillbaka i tiden är ett exempel på skrönor och myter om tattarna som återberättas på den svenska landsbygden i generation efter generation. En central beståndsdel i berättelserna är utseendestereotypen. Tattarna beskrivs genomgående som mörkhyade, mörkhåriga och brunögda. I Skåne kallas tattarna ofta »de svarte«. Ökända tattare ges namn som »Svarte Johannes«, »Svarta Betty« eller som nämnts tidigare »Svarte Petter«. Kopplat till utseendestereotypen finns en hel flora av myter om tattarnas främmande ursprung: att de har zigensk härkomst eller att de kommit till Sverige med Karl XII från Turkiet eller rentav från »Tartarbergen i Afrika«.

Som framkommer i Birgitta Svensson avhandling *Bortom all ära och redlighet*, har de starkaste uttrycken för den rädsla och även illvilja som präglar berättelserna om tattarna att göra med de yrken som ofta förknippas med dem i de sydsvenska landskapen. Det handlar om yrken som »vallackare« och »rackare«, yrkesbenämningar som närmast blir synonyma med 'tattare' och som är förknippade med kastrering, hästslakt och omhändertagande av döda djur. Yrkena betraktas mer eller mindre som 'orena'. I regel släpper man inte in dessa yrkesutövare i stugorna och en del av deras sysslor får utföras på behörigt avstånd från gårdarna eller rentav nattetid, därav en annan benämning på dem: »nattmän«, även den förknippad med mörker. Dörrhandtag tvättas noga om en vallackare tagit i dem och träkärl och bestick som de ätit med kan brännas för att de anses orena. Att tillhöra en släkt med sådana yrkestraditioner är alltså detsamma som att vara paria. Särskilda uttryck bildas kring de resande, alltid kopplade till negativa egenskaper. I Småland talar man till exempel om att man kan »väsnas som en tattar-

unge« eller »gräla som en tattarhäxa«. I Västergötland finns uttryck som: »gudlös som en tattare«, »ljuga som en tattare«. Och så återigen utseendet: det talas om ett typiskt »tattarutseende« och att man kan vara »ful som en tattare«.

Med Elsa Beskows berättelse i minne är det viktigt att ha klart för sig den regelrätta skräck för de kringvandrande som råder bland många bofasta på den svenska landsbygden. Precis som tattare anses kringvandrande samer och finnar besitta magiska krafter och förmågor att kunna sätta ont i både folk och fä, bland annat genom att överföra sjukdomar på dessa, där de drar fram. Därför stänger man fähusen när de kringvandrande kommer förbi, samtidigt som man undviker att sätta sig upp mot dem för att inte drabbas av deras hämnd. Barnen varnas för att gå i närheten av dem.

Dessa synsätt gäller inte minst romerna. I Nordiska museets uppteckningar av vittnesmål om de kringvandrande från 1900-talets början kallas de för »pack« och »slödder«, betraktas med utpräglad »avsky« och anses rentav som »överflödiga, onyttiga varelser utan existensberättigande«. Liksom hos tattarna anses tjuvaktighet och lömskhet vara utmärkande drag. Även här kopplas egenskaper ihop med en tydlig utseendestereotyp som i sin tur ger upphov till särskilda uttryck som »svart« eller »svarthårig« eller »smutsig som en zigenare«.

En av de vanligaste myterna om romerna är att de stjäl barn. På vissa orter sägs det till exempel att om man ser ljusa barn bland zigenarna så är de bortrövade. En person i småländska Duvhult hävdar rentav att zigenarna rövar de ljusa barnen för att de tycker bättre om dem än sina egna. Med tanke på dessa myter är det inte att förvåna sig över att hot om zigenare används flitigt i barnuppfostran.

»Är du inte snäll så kommer zigenarna och tar dig«, lär ha varit ett vanligt talesätt gentemot trilskande barn i Sverige under 1900-talets början.

En variant på detta tema, som återigen kopplar ihop egen-

skaper och utseende, utgörs av en skildring från Älmhult i Småland där en person säger sig ha hört att »de små svarta barnen hos zigenarna« är barn som inte varit lydiga.

Mörkheten och steriliseringarna

Vid den tid då Elsa Beskows tidigare nämnda saga ges ut finns alltså en etablerad och starkt negativ syn på den mörkhåriga människan och som vi sett är synen ofta kopplad till de icke bofasta. Många av de rykten som florerar får stark spridning genom romantiserade skildringar i populärpress och följetongsromaner. Även skönlitterära författare anammar de samtida synsätten. Beskrivningarna av det brottsliga kringvandrande sällskap som förekommer i Viktor Rydbergs klassiker *Singoalla* (1858) sägs till exempel ha hämtat inspiration från studier av de norska tattarnas historia. Ett annat exempel är Gustav Frödings dikt »Skojare« från *Guitarr och dragharmonika* (1891). Skojare är en äldre benämning på de resande – från holländskans schoein – vandra, tigga.

I Kattebohult bor det tattarepack
I Kattebohult bort i Bo
Och där är det rackel och snatter och snack
Och skojareliv må ni tro

Där hålla de svarte Boneckerna till,
De värsta i vårt fögderi
– vad prästen och lagen och länsman vill
det strunta Boneckerna i.

I Strindbergs *Tschandala* som kommer ut 1889, framställs tattarna som en ärftligt belastad pariagrupp. Bokens sensmoral är att den bildade borgerlighetens försök att fostra och inordna de utanförstående är dömd att misslyckas, på grund av gruppens ödesbestämda utanförskap. Den »Svarta handen« som den »Vita«

sträcks emot kan när som helst slå tillbaka mot den vita, tycks Strindberg mena.

Strindbergs syn är väl i samklang med myndigheternas syn på frågan. I sin rapport för år 1885 skriver till exempel fängelseprästen vid Ystadanstalten att: »detta året hafva en hel del af det egendomliga, svarta s k Tattarslägtet hit införpassats. [...] Detta hala, smidiga och lögnaktiga släkte synes vara synnerligen otillgängligt för religionens omskapande magt«.

1897 är frågan om de kringvandrandes livsstil uppe i riksdagen. Det talas om utomäktenskapliga förbindelser, om okonfirmerade barn och om utbrett tiggeri. För att förhindra att denna livsstil förs vidare till nya generationer resande väcks förslag om att resandebarnen ska omhändertas. Idén inspireras av den norska kyrkans missionsverkamhet, den så kallade »Omstreifermissionen« som inleder sitt arbete under 1800-talets slut och som med tvång eller tvångsliknande metoder söker göra de kringvandrande (»omstreiferne«) till »dugliga«, bofasta samhällsmedlemmar. Man placerar de resandes barn på särskilda barnhem. Som ett alternativ till omhändertagande 'erbjuds' resandefamiljerna möjligheten att söka sig till missionens arbetsläger eller kolonier för tattare där det bedrivs en kraftig avprogrammeringsverksamhet med syfte att utrota alla de särdrag som är förknippade med resandekulturen. Resandefamiljerna ska helt enkelt lära sig av med sina kringvandrande yrkesutövningar och bli bofasta jordbrukare.

Trots att tankarna aldrig förverkligas i Sverige fortsätter förslagen om särlösningar för att »utrota« tattarna från kyrkliga och statliga myndigheters sida långt in på 1930-talet.

Även romerna har ögonen på sig. När ett förslag till utvisningslag läggs fram i början av 1900-talet jämställs zigenarna med kriminella. Utan att romerna nämns vid namn i riksdagsdebatten om lagen, dyker nu också påpekanden upp om att »beakta rassynpunkten, nämligen faran för att det kommer in främmande element, som föranleda en uppblandning av vår rena

germanska ras«. Ett påpekande som justitieministern för övrigt anser värt att beakta. 1914 införs utvisningslagen som förbjuder utländska tiggare, kringvandrande musikanter, förbrytare och prostituerade att vistas i landet. Där saknas inslag av raslag, med ett undantag: romerna! Dessa betraktas nu, jämte kriminella och andra, som icke önskvärda i landet. Lagen ses för övrigt som ett bidrag till en lösning på »tattarproblemet«, eftersom tattarna vid denna tid betraktas som en »bastardprodukt« av zigenare och svenskar.

Gentemot de resande fortsätter upptrappningen i riktning mot aktiva samhällsåtgärder. Med underlag från en utredning om kriminalitet bland tattarna, varnar Malmöpolisen för att en integrering av tattarna i samhället kan hota det svenska folket genom oönskad »rasblandning«. Malmöpolisens slutsatser är att det krävs sterilisering för att lösa tattarfrågan. Frågan om sterilisering ligger i tiden. För det statliga rasbiologiska institutets chef Herman Lundborg består »bottensatsen« i samhället i mycket hög grad av individer med »blandad härstamning« som förökar sig snabbare än den övriga befolkningen. Enligt Lundborg har »nationen som sådan [...] både rättighet och skyldighet att skydda sig mot fortplantningen av sådana släkter och individer«.

Som framgår av bland annat Mattias Tydéns studie av de svenska steriliseringslagarna tycks idén om sterilisering som ett inslag i en modern befolkningspolitik närmast ha blivit en självklarhet på 1930-talet. 1936 nämner socialdemokraternas Alva Myrdal »de nu aktuella tattarna – många halvt sinnesslöa och andra synnerligen olämpliga föräldrar« som sådana man »eventuellt skulle önskat sterilisera«.

Men hur skall då detta gå till? Vilka är över huvud taget att betrakta som tattare? När statssekreteraren Tage Erlander efter enträgna uppmaningar från riksdagsledamöter och socialstyrelserepresentanter drar igång en kartläggning av gruppen 1943 är läget mycket märkligt. För att visa det absurda och problema-

tiska i tattarbegreppet räcker det med att redovisa erfarenheterna från den statistiska undersökning som utförs i Jönköpings län vid denna tid. Sysslomannen Tor Jacobsson som gjort undersökningen säger sig ha iakttagit att tattarna utmärks »av blåsvart hår, nervöst irrande blick, opålitligt uppträdande och ett labilt umgängessätt som ibland gör dem inställsamma, svassande och krypande, ibland fräcka, pockande och hotande«. Samtidigt säger Jacobsson att det är omöjligt att objektivt fastställa vem som är tattare eftersom benämningen används som skällsord i allmänhet och om mörkhåriga i synnerhet! Hans undersökning begränsas därför till personer som enligt »vedertagen uppfattning ansetts som tattare«. Tala om förvirring och godtycke!

Som jämförelsematerial till 1943 års folkräkning finns en inventering från 1922 som visar på förekomsten av cirka 2 000 tattare. När den nya tattarinventeringen genomförts har antalet tattare i landet stigit till 8 000. En fyrdubbling sedan 1922.

Mitt under brinnande krig står intresset för tattarfrågan på topp. Tidningar kräver åtgärder för att »befria landet från dessa asociala element«. Nordiska muséet beställer hårt vinklade undersökningar om tattarna och zigenarna, varav några resultat presenteras under den tidstypiska titeln »Tattarplågan« (1942). De resande har blivit synonyma med all tänkbar och icke önskvärd ondska som finns. När så Rasbiologiska institutet presenterar en länge emotsedd undersökning av tattarna blir dock förvirringen om möjligt ännu större. I utredningen kan man nämligen läsa:

> Ur teoretisk synvinkel är det intressant att det föreligger en förhållandevis god överensstämmelse mellan tattare och andra svenskar vad gäller kroppsbyggnaden [...] Ur praktisk synvinkel kan det avslutningsvis slås fast, att undersökningen definitivt visat det omöjliga i att objektivt särskilja tattare från den övriga befolkningen.

Hundratalet år av utpekanden av människor utifrån rasstereotypiska kriterier tycks med ens omintetgöras och åren av ansträngningar att dra igång åtgärder mot gruppen tycks därmed spolierade.

Ändå vet vi att det i praktiken förhöll sig annorlunda. Myndighetsrepresentanter, läkarpersonal, institutionsföreståndare och andra har nämligen redan tagit saken i egna händer. Genom stickprovsundersökningar utförda på senare år vet vi idag att uppskattningsvis 600 resande blir offer för mer eller mindre tvångsliknande steriliseringar. Denna siffra innebär en klar överrepresentation i förhållande till de resandes beräknade andel av befolkningen.

Inte minst skrämmande är att se hur utseendestereotypen om tattarna tycks bli till en graverande omständighet i flera av de ansökningar som leder till sterilisering. Några exempel: Sjuttonårig flicka, 1942: »Mörk, typiskt tattarutseende. [...] Typiskt tattarpsyke: hal, lögnaktig, feg«.

Akt från barnavårdsnämnden gällande en tjugoåttaårig kvinna, 1945: »Blandtyp, svart, typisk tattarfysionomi. [...] Grund för sterilisering: omisskännliga tattardrag, psykopati, vagabonderande liv. Asocialt levnadssätt«.

Liknande ansökningar återfinns även långt efter andra världskrigets slut.

I ett utlåtande från Medicinalstyrelsen 1958 rörande en tjugosjuårig kvinnas abortansökan vill styrelsens expert ställa sterilisering som villkor för aborten. Anledningen är »ärftlig belastning«. Men i vad består då den ärftliga belastningen? Ja, visserligen, hävdar experten, är kvinnan född av »okända« föräldrar men fadern »uppges [...] ha varit av tattar- eller zigenarsläkt, vilket måhända bekräftas av hennes exotiska utseende«. Och som för att understryka resonemanget beskrivs kvinnan som mörk och fyllig med »sydländskt utseende och stora drömmande ögon«.

Den samhällsfarliga fresterskan

Maija Runcis studie *Steriliseringar i folkhemmet* visar tydligt på steriliseringspraktikens starkt sexistiska inslag. Det är ett faktum att nästan uteslutande kvinnor steriliserades, inte sällan med argument om en förment sexuell »lössläppthet«. Som vi sett av ovanstående exempel finns liknande inslag i de steriliseringsansökningar som gäller resandekvinnor.

Myten om den sexuellt utlevande och lockande, mörkhåriga, främmande kvinnan ingår för övrigt i detta synsätt. Ett tidigt exempel utgörs av Viktor Rydbergs tidigare nämnda *Singoalla*. I centrum finns den medeltida ädlingen Erland och den främmande skönheten Singoalla. Deras första möte skildras så här:

> Han såg kolsvarta lockar, gjutna över blottade skuldror och över en mörk dräkt, sirad med mångfärgade band. Flickan doppade än den ena än den andra nakna foten i bäcken. [...] Tyst och undrande stod Erland på kullen, och han kände i sitt hjärta något hemligt, oförklarligt, hemskt och ändå lockande.

Och mötet med Singoalla visar sig förstås ödesdigert. Den kringvandrande grupp som Singoalla tillhör erbjuds gästfrihet av Erlands familj, men visar sig bestå av tjuvar som skaffar sig fri lejd genom att kidnappa den förälskade ädlingen. Denne förbannar nu sin kärlek, kallar sin trolovade för »hedniska troll, den svartögda vampyren« eller »en bastard av djävul och häxa«. Frukten av deras hopplösa förbindelse blir ett barn, kallat »Sorgbarn«. Och berättelsen slutar olyckligt: Singoalla försvinner till okänd ort medan Erland blir eremit.

Viktor Rydbergs text skrivs i en tid då erotiska berättelser och konstverk med orientalistiska motiv slår igenom i Europa. Efter att turkarna besegrats av västmakterna uppstår en formlig vurm för turkisk kultur och exotik. I Sverige märks den till exempel vid Gustav III:s hov, där skådespel, möbler och texti-

lier visar tydlig inspiration från den ottomanska/turkiska kulturen.

Ett framträdande inslag i denna vurm är användandet av det 'orientaliska' som en fond för erotiska fantasier. Med den franske konstnären Ingres »Odalisque«, eller slavinna, från början av 1800-talet följer en uppsjö av uttryckligt erotiska konstverk, ofta med anknytning till fantiserade haremsmiljöer. Scenerna utspelar sig i regel i ett kvinnligt bad eller harem där slöa, halv- eller helnakna, njutningslystna kvinnor bjuder ut sig inför betraktarens blick. I deras hållningar finns för övrigt symboliska likheter med de synsätt på Orienten som då präglar det (militärt) överlägsna Västerlandet: Orienten ses som något passivt och orörligt som till skillnad från det utvecklingsinriktade Västerlandet anses ha blicken riktad mot det förflutna.

Haremskaraktärerna är i regel rangordnade efter en slags estetisk/etnisk skala. I centrum avbildas ofta en kvinna med västerländska drag. Omkring henne finns sedan flera mindre vackra men nästan lika nakna 'orientaliska' kvinnor och i skymundan ibland också någon mörkhyad tjänarinna. Fokuseringen på den västerländska kvinnan kan ha flera orsaker. Dels en praktisk: målningarna utförs i ateljéer i Paris eller Stockholm där modellerna inte är 'orientaliska'. En annan är möjligheten att anspela på då allmänt spridda berättelser om vit 'slavhandel': vackra vita kvinnor som sägs ha rövats bort av mörka, grymma muslimer för att tjänstgöra i deras harem. En myt som för övrigt träder fram just när bordellverksamheten blommar i de europeiska storstäderna.

I de illustrerade tidningar som läses runtom i Sverige under 1800-talet och under 1900-talets början är det påfallande hur många av de för den tiden mycket explicita erotiska motiven som föreställer mörka kvinnor. Det kan förstås ha att göra med att illustrationerna ofta utförts utomlands, men visar ändå på den plats som även i Sverige ges åt den erotiskt lockande exotiska kvinnan.

Uppteckningar från förra sekelskiftet visar för övrigt att bilden är vitt spridd bland allmänheten. Romantiken kring den zigenska kvinnan ger till exempel upphov till visor eller amatördikter som dikten »Zigenarflickan« från Uppland:

Om ock hyn är något brun
hör man mig väl klaga!
Både ung och gammal vet
jag nog att behaga
Hvad de sedan än få se
bruna flickan minnas de

Och ibland kan den erotiska och exotiska kvinnan förekomma i verkligheten. En man från Bankeryd i Småland berättar att man kan få se zigenska kvinnor »intime, om man är listig att låta henne spå inne i tältet. Hon är bar och öppen, man ser de icke oävna brösten, ja magen ända ner, men kjollöparen stänger vidare utsikt ner i det fördolda, som nog är särdeles krulligt och naturligt tjusande«.

I vissa fall tycks dessa förhållningssätt ha lett till regelrätta övergrepp. I ett fall berättas om en berusad handlare som krävt att få ligga med en romsk kvinna för att hon ska få handla hos honom och i ett par andra fall berättas om svenska män som i fyllan försökt ta sig in till zigenska kvinnor. Vid ett sådant tillfälle uppstår bråk, vilket slutar med att zigenarnas tältläger rivs av angriparen och hans kamrater, och den zigenska familjen tvingas fly från orten.

Precis som i *Singoalla* eller i Bizets opera *Carmen* betraktas dock en relation mellan en zigenerska och en bofast som en omöjlighet. När den väl uppstår beskrivs den av omgivningen som »opassande« eller »sorglig«. En lång blond flicka som upptäcks i ett romskt läger i Skurup i Skåne beskrivs som en »egendomlig syn«. Uppgiftslämnaren berättar att »man tyckte

synd om den granna tösen och kunde inte förstå hennes tycke för den svarte zigenaren«.

En berättelse av en yngling från Finnmossen i Värmland som anspelar på en vid början av 1900-talet spridd föreställning om tattarnas zigenska härstamning, tydliggör att vi befinner oss i en tid då rasblandningar anses som ett hot. Här talas om »svarthåriga och svartögda zigenarflickor som i övrigt voro utrustade med en slank och välformad kropp och välsvarvade ben. Vilka attribut har lett mången blåögd yngling i fördärvet, och produkten därav har blivit de riksbekanta tattarna.«

Strax efter utgivningen av *Tant Grön, Tant Brun och Tant Gredelin* etableras en ny och, ska det visa sig, mycket seglivad genre inom svensk spelfilm, en genre som kommer att hålla i sig ända fram till 1970-talet. Genren, som blir väldigt populär, omfattar ett tjugotal filmer som alla har 'tattarna' som centralt motiv. Och inom denna genre är den mörka, erotiskt lockande tattarkvinnan en återkommande figur. En av dem är Tattar-Emma från filmen *Flickorna i Småland* (1945). Emma bor med en grupp manliga tattare i en liten stuga i skogen. Hon är klädd i en djupt urringad, närmast genomskinlig blus, har klingande smycken och en förföriskt hes röst. Hennes starkt uttalade sexuella drift gör henne till en fara för de 'normala' män som hon frestar. Precis som i andra 'tattarfilmer' innebär det lyckliga slutet att den manliga huvudpersonen består provet och återvänder till den fina flickan från den egna gruppen som han egentligen alltid haft kär. Den främmande fresterskan försvinner eller dör, precis som Carmen.

I många av dessa filmer tycks en av tattarkvinnans viktigaste funktioner närmast vara att betrakta som pornografisk. Men konflikten som illustreras i filmer som *Flickorna i Småland* har också en djupare samhällelig innebörd. Kampen för bevarandet av den nordiska rasen ses då som en nationell angelägenhet. I de svenska värnpliktshandböckerna beskrivs skyddet mot rasblandningar som en av den värnpliktiges viktigaste uppgifter

ända in på 1950-talet. Med det perspektivet kan man säga att den kvinnliga tattaren genom sin sexualitet hotar hela den samhälleliga ordningen. Att motstå detta hot framstår därmed som en viktig medborgerlig uppgift. I så måtto är tattarfilmen en slags beredskapsfilm som vill få publiken att känna gemenskap gentemot den yttre fiende som de icke renrasiga utgör.

Under kvinnoemancipationens tid, på 1920-talet, dyker även exotiskt-erotiska män upp i populärberättelserna. Ett välkänt exempel är den eldige arabiske älskaren och »djärve beduinen« som dyker upp på filmduken i Rudolph Valentinos gestalt i filmen *Scheikens son* (1930). I detta fall visar sig beduinen ha engelskt påbrå varför den till synes kittlande och för tiden provokativa relationen över rasgränserna kan göras mer acceptabel. Men i många berättelser med liknande motiv visar sig den mörkhårige schejken gå i stort sett samma öde till mötes som zigenar-/tattarkvinnan. Han dumpas till slut av den västerländska huvudrollsinnehavaren som, i enlighet med dåtidens syn på relationer över rasgränserna, återgår till en av sina egna.

Det populära folklustspelet och filmen *Söderkåkar* (1932) bjuder på en liknande sensmoral. Här är det den medelålders mörkhårige, kroknäste judiske direktören och »procentaren« Josephson som svassar kring en ung söt blond flicka. Redan från början förstår publiken att den inbilske juden aldrig kommer att ha en chans gentemot den unga kvinnans visserligen fattigare men till utseendet betydligt trevligare ljuse fästman.

En svenskhetens norm växer fram

Sommaren 1948 pågår i Jönköping formliga raskravaller. Ett antal män har bestämt sig för att sätta skräck i tattarbefolkningen i stadens östra delar. Attackerna pågår i flera dagar under varma sommarkvällar och följs av tusentals nyfikna som ibland ansluter sig till den växande mobben. Hus sätts i brand och vandaliseras, familjer tvingas på flykt och flera tattare misshandlas så allvarligt att de får vårdas på sjukhus. An-

griparna är ofta beväpnade med preparerade vapen: järnrör lindade med isoleringsband, plastslangar fyllda med sten. Det som liknar en form av etnisk rensning, framställs i pressen närmast som en spännande boxningsmatch. Varje dag publiceras nya sensationalistiska dagsrapporter från upploppen. Och på ledarsidorna kan man mitt under de värsta kravallerna läsa att »Tattarna i Jönköping har alltid varit ett besvärligt problem. Av någon anledning har Jönköping blivit centrum för detta svartmuskiga blandfolk.« Kontentan är att de, som ledarskribenten i Smålands Folkblad uttrycker det, »har sig själva att skylla«.

Innan upploppen har man i lokalpressen skrivit flera artiklar om »tattarplågans kostnader«, detta trots att en utredning från 1944 visat att Jönköpings tattare i själva verket tagit emot betydligt mindre understöd än den övriga befolkningen. Anstiftarna till kravallerna säger sig motivera sina aktioner med att de vill få stopp på överfall som påstås ha begåtts av resande. Ledarna för »de Vita«, som de kallas i pressen, framträder öppet i tidningarna och berättar hur lite de oroar sig för eventuella rättsliga påföljder eftersom »större delen av stans invånare sympatiserar med oss, och de är så många, som erbjudit sig att betala böterna för oss, så att den saken ordnar sig nog«. När lugnet återvänder till Jönköping kan man konstatera att sju personer anhållits: samtliga tattare!

Det kan tyckas som om de föga uppmärksammade kravallerna i Jönköping kommer som en blixt från klar himmel, men i själva verket visar oss ett halvt sekel av myndighetsuttalanden, politikerutspel, kriminaljournalistiska rubriker som »Korpsvart tattarskönhet anhållen som misstänkt« och inte minst de många populärkulturella alstren att grunden för liknande konfrontationer redan varit lagd.

Kravallerna utgör i själva verket en kopia av flera av de 'tattarfilmer' som produceras före och efter denna tid. I dessa filmer möter vi ljusa svenska bönder som går samman mot hot-

fulla, mörkhåriga, asociala tattarband som slagit sig ned i deras närhet.

I sin studie av främlingar i svensk film visar Rochelle Wright hur dessa filmer bidrar till utmejslandet av ett svenskt normideal. Ovårdade, bullriga, kriminella, supande och knivbärande tattargrupper ställs mot blonda skötsamma bönder. Rovgiriga, kroknästa och opålitliga judar ställs mot hederliga svenska arbetare. Spänningen i filmerna – precis som i Elsa Beskows saga – bygger på hur den bofaste ska klara sig mot den icke bofaste, den arbetande mot den tärande (judiske) procentaren.

Kopplat till ett estetiskt ideal, blont mot mörkhårigt, enkelt mot smutsigt (tattare) alternativt pråligt (judar), ställs en moralisk norm vars främsta dygder består av arbetsamhet och ärlighet.

Ett av de mest tydliga exemplen på hur detta motsatspar kan drivas till sin spets utgör gratistidningen *Lyckoslantens* sedelärande radarpar, den söta ljushåriga och präktiga Spara och den slösaktiga, köplystna och stripigt mörkhåriga Slösa. Berättelsen, som skapas på 1920-talet för att lära ungdomar sparsamhetens dygder, når nya generationer svenska skolbarn ända in på 1990-talet.

Precis som i Elsa Beskows lantliga, nostalgiserande och småborgerliga värld ger berättelser som denna och de filmer som tidigare berörts uttryck för ett starkt gemenskaps- och homogenitetsideal. Idealet, med starka kopplingar till rasideologin, är i själva verket centralt för hela det moderna svenska nationsbygget, »Folkhemstanken«. Under 1900-talet, då den moderna nationella identiteten växer fram, understryks detta om och om igen av svenska politiker, även i en tid då Sverige gått från att tillhöra de rasbiologiska spetsnationerna till att sträva mot en roll som internationellt världssamvete. Som exempel kan nämnas statsminister Tage Erlander som i riksdagen 1965, apropå raskravallernas USA, hävdar att »vi svenskar lever i en så oändligt lyckligare lottad situation. Vårt lands befolkning är homogen, inte bara i fråga om rasen utan också i många andra

avseenden«. (Uttrycket låter som ett modernt eko av den socialdemokratiske ecklesiastikministern Athur Engberg några decennier tidigare: »Vi hava lyckan att äga en ras, som ännu är ganska oförstörd, en ras som är bärare av mycket höga och goda egenskaper.«)

Den fransk-bulgariska psykoanalytikern Julia Kristeva beskriver, i *Främlingar för oss själva*, främlingshatet som ett slags självhat. Alla de onda, dåliga sidor som vi själva inte vill vara bärare av projiceras i stället på den Andre, Främlingen. Hon talar med Freud om kusligheten inom oss, en kuslighet som vi själva inte vill kännas vid.

Kanske är det just denna kuslighetskänsla man tycker sig känna igen i Petter och Lottas förstelnade kroppar, när de står öga mot öga med den främmande positivspelaren som ligger och sover under ett träd med en säck bredvid sig, varifrån den lille hunden Prick låter höra sina gnyenden.

Och kanske är det just denna kuslighet som på ett vidare, nationellt plan frammanas för att skapa sammanhållning kring vissa för samhället centrala värden.

Blondiner

Det är ett optiskt faktum att mörkt hår mot ljus hy ger ett starkare intryck av behåring än samma mängd ljust hår mot en liknande typ av hy. Det är förstås svårt att avgöra om detta spelar någon roll i synen på de mörkhåriga, men faktum är att de negativa associationerna kring kraftig behåring länge präglat människors föreställningar om främlingen. Tankegångarna går tillbaka till tider då människor befolkade okända platser i världen med fantiserade monster. Det karaktäristiska för monstren är deras icke-mänsklighet; de saknar huvud, är enögda, bär svans eller är kraftigt behårade, med andra ord, är mer djur än människor. Precis som i rasismens kopplingar mellan kropp och egenskaper associeras monstrens fysiska karaktär med beteenden som anses onormala eller oönskade, som till exempel kanni-

balism. Myterna har ofta sin grund i antiken och fortsätter sedan att frodas och utvecklas, ibland ända in i vår egen tid. En av dessa myter handlar om Vildmannen, en hårig figur som antas bebo de djupa outforskade skogarna och som sätter skräck i dem som händelsevis äventyrar sig in i dessa skogar. De negativa skräckassociationer som existerar kring ordet vilde (från tyskans Wald – skog) eller engelskans »savage«, franskans »sauvage« eller italienskans »salvaggio« (från latinets silva – skog), liknar ett annat avståndstagande uttryck för främlingar, uttrycket barbar. Detta uttryck som i det antika Grekland började med att karaktärisera främlingar med dåligt uttal blev i det invaderade Rom till slut synonymt med grymma, ociviliserade främlingar. Under det senare 1800-talet kommer den italienske kriminologen Cesare Lombroso att få stort inflytande med sina teorier om biologisk degenerering som orsak till vissa människors brottslighet. Förbrytare anses stå djuren nära och följaktligen kan de kännas igen på sina djuriska drag, där bland annat kraftigt markerade drag och hårighet, precis som hos vildmännen, anses karaktäristiska.

Men det är inte bara graden av behåring som spelat roll i vårt sätt att se på människor, det gäller som vi sett tidigare även själva hårfärgen. Intressant i detta sammanhang är att titta på synen på de mörkhårigas motpol, de ljushåriga. I *Blondiner* återberättar Joanna Pitman den kvinnliga blondhetens historia. Hon börjar med skönhetsgudinnan Afrodite som i Homeros diktning karaktäriseras som »gyllene«. För skalden Sapfo som lät gjuta en Afrodite i guld var det gyllene håret som ju aldrig kunde rosta symbolen för Afrodites eviga liv. Den ljusa Afrodite, senare Venus i Rom, vördas och hyllas överallt och föräras troligen flest statyer och avbildningar av alla antikens gudar. Kulten av henne ledde till en stor kosmetisk uppfinningsrikedom bland hennes beundrare. Kvinnor gnider in hela nävar med saffransblandad färg i hårbotten och målar sedan håret med puder, allt för att efterlikna skönhetsgudinnan. I Rom in-

vaderas teatrar, bad, palats och fontäner av kultbilder på Venus, målad med blek hud och gyllenblont hår. Synen på den blonda hårfärgen är dock ambivalent. Ibland kopplas den samman med prostituerade som ofta tycks ha blekt sitt hår och under medeltiden blir blondheten den färg som förknippas med urmodern och fresterskan Eva.

Lustigt nog är det en svenska som kommer att bidra till en förändrad bild av den blonda kvinnan i den kristna världen, nämligen heliga Birgitta. I sina uppenbarelser beskriver hon sitt möte med Maria:

> ... såg jag en mycket fager havande jungfru, iklädd vit kappa och en tunn klänning, som tillät att klart skönja hennes jungfruliga kropp [...] Med henne var en mycket hedervärd gammal man, och de hade båda en oxe och en åsna med sig. [...] Jungfrun tog skorna av sina fötter, tog av sig den vita mantel hon bar och drog slöjan av huvudet samt lade plaggen bredvid sig. Så hade hon blott klänningen på sig, och hennes underbara, guldglänsande hår var utbrett över skuldrorna.

Under medeltiden gör guldfärgen sitt intåg i det kyrkliga måleriet, en färg som närmast automatiskt används vid framställandet av Jungfru Marias och änglarnas hårfärg. Det bibliska språk som inpräntas i generationer kristna världen över är för övrigt starkt präglat av ett kontrastivt bildspråk där ljus förknippas med gudomlighet och sällhet, och mörker med ondska och död. Renässansens förkärlek för det ljusa håret är välkänd, med Botticellis *Venus födelse* (1485) som ett av de mest kända verken, ett verk som sannolikt spelat en stor roll för vår egen tids skönhetsideal.

Men det blonda idealet är långtifrån enbart ett kvinnoideal. Under renässansen ser vi allt oftare den västerländska kulturens centralgestalt, Jesus, porträtterad som ljushårig.

Den gyllene färgen har sedan länge vördats i flera kulturer kring Medelhavet. De tidiga indoeuropéerna förknippar guldet med dyrkan av solen och tillber en gul gryningsgudinna. För de handlande fenicierna och mykenarna är tillgångar i guld ett tecken på överlägsenhet. Perserna flätar in guldtrådar i skägget och assyrierna visar sin rikedom genom att pudra håret med överdådiga moln av gulddamm. En av Bibelns stora hjältar, Kung David, beskrivs som ljushårig. Antikens hjältar och gudar har ofta gyllenfärgat hår. För kelterna är blondhet inte bara ett skönhetstecken, utan även ett kungligt tecken.

Om männen under historiens lopp inte i samma grad som kvinnorna tar till kosmetiska knep för att blondera håret, så får vi på 1600- och 1700-talen se de vitpudrade perukerna framträda som en självklar statussymbol bland män i de högre stånden. Vid denna tid kan man möta uttryck för liknande skönhetsideal i Sverige. Lappmarksprästen Nicolai Lundius, som själv har samiskt påbrå, jämför samerna från Luleå stift med dem från Umeå som han kallar för »ansenligare«. Skälet är att det bland »lapparna« från Umeå finns många med »gålt« [gult], »rödt hår, brundt hår«, medan bara »en bland hundra har gålt hår« i Luleå stift där samerna »se mycket faselige uth fram för Uhmå lappar«.

Vid denna tid växer en utseendestereotyp som gäller samerna fram. Samerna beskrivs som små och mörkhåriga. Till denna stereotyp kopplas egenskaper som 'lathet' (ett vanligt förekommande omdöme om nomadfolk och 'naturfolk') och bedräglighet. Under 1800-talet kommer den 'avvikande' samiska kroppen att bli föremål för en regelrätt handel med det 'abnorma'. Internationella expeditioner anförda av svenska vetenskapsmän beger sig till Lappland för att plundra samiska gravar och föra hem skallar och skelett för närmare studier av det säregna folket. Impressarier anordnar förevisningsturnéer med dvärgar, »läppnegrer« och levande samer som ackompanjeras av renar och som väldiga människoskaror i Sverige och Europa

får beskåda på zoologiska trädgårdar och på andra marknadsplatser.

Den framväxande rasvetenskapen i form av kraniologin, läran om kranierna, beskriver samer och finnar som en primitiv urbefolkning i Europa. Kraniologen Anders Retzius karaktäriserar urfinländarna som mörkhyade, mörkhåriga och mörkögda. Bland de rasegenskaper som listas finns: uthållighet, anspråkslöshet, tröghet, klumpighet, envishet och oborstade fasoner, samt fallenhet för »afund och hämndgirighet«. Karaktäristiken kommer i en tid då Finland frigjort sig från 700 års gemenskap med Sverige och utgör en autonom del av det ryska tsarväldet. Under denna tid är de ömsesidiga avståndstagandena legio.

Intressant är att se hur i stort sett samma karaktärsdrag som listats av svenskar, i Finland, till exempel hos Zacharias Topelius, framträder i en helt annan dager. Topelius skriver (1845): »Finnens själsanlag gå på djupet. Den lugna betraktande blicken öfver världen, den är hans. [...] I botten af den finska flegman ligga [...] jemte den beryktade envisheten, så mycken ärlighet, trohjerthet och seg kraft, att dessa egenskaper förvärfa Finnen allas aktning, som känna honom närmare.«

I Sverige bidrar dock den etablerade 'rasvetenskapen' till att etablera bilden av finnen som kommande från en mer primitiv ras än den svenska/germanska. Det är vid denna tid som bilden av den vildsinte, knivbärande, häftige och supande finnen tycks få fäste hos den svenska allmänheten. Bilden kommer för övrigt att leva kvar långt in i vår tid, ungefär ända fram till dess att Nokias aktiekurser börjar rusa förbi svenska Ericssons.

Ett osynliggjort arv

Som Arne Ruth skriver i ett efterord till Esaias Baitels fotobok *Zonen*, så var nazismen »en form som visserligen mynnade« i antisemitism, auktoritetstro och våldskult »men som också tillät en utlevelse av helt andra känslor: dyrkan av skönhet och mod, drömmar om förbrödring och gemenskap, längtan efter ordning

och harmoni. Rasmyten var en estetisk utopi, en vision av skönheten som norm i livet«. I denna estetik stod blondheten i centrum, till exempel i Goebbels propagandakampanjer. Och SS-ledaren Himmler drar igång befolkningsprogram som syftar till att avla fram en hel nation med den blonde SS-mannen som modell. Genom sin politik tror sig Himmler kunna göra tyskarna till en renblodig, blond, nordisk ras inom loppet av 120 år. Ett medel för denna politik blir inrättandet av de så kallade Lebensbornhemmen i Tyskland och i olika ockuperade länder – i Norge inrättas nio sådana hem – där särskilt utvalda mödrar och fäder ska avla fram de renrasigaste av arier. Utrotningen av judar och romer och andra enligt nazisterna 'undermåliga' folkslag utgör också en del av denna plan.

Trots att Sverige och svensk raspolitik hämtat sin näring i samma mylla som den nazistiska politiken sker inte den minsta självrannsakan efter kriget från svensk sida. Den grovt antisemitiska och mycket populära svenska filmen *Pettersson & Bendel* (1933), där en mörk, ohederlig jude ställs mot en i grunden hederlig 'äkta' svensk, tycks till exempel inte behöva diskuteras som något problematiskt. Detta trots att filmen bidragit till anti-judiska kravaller i Berlin och, som en av få utländska filmer, fått den officiella tyska hedersstämpeln »statspolitiskt nyttig«.

Dagens forskning visar att detta förhållningssätt i själva verket utgör en del av den officiella ideologin vid krigsslutet. En ideologi som går ut på att Sverige varit ett neutralt land utan koppling till skeendena på kontinenten och i grannländerna. Precis som oönskade varor kan smugglas in i ett land som saknar tullkontroller, kan nu ett högst problematiskt tankegods följa med in i den nya tiden. Våldet, hatet och föraktet i de tankar som ackompanjerat synen på ljust och mörkt här, till exempel under den tid då konstnären Carl Larsson – »den perfekte germanen« som han kallas av vissa kritiker – producerar sina ljusa akvareller med den blonda idealfamiljen på Sundborn (1909),

görs därmed osynligt. Och blondheten kan således oifrågasatt fortsätta att stå som norm för svenskhet och laddningarna kring hårfärgerna förbli vad de varit.

På 1950-talet lär oss uppslagsböckerna att begreppet tattare, särskilt i städerna, kommit att omfatta »alla asociala element av en viss svartmuskig, ostadig och våldsam typ«. Fortfarande idag har begreppet svartmuskig ofta, enligt *Svenska akademins ordbok*, en bibetydelse av »dolsk och opålitlig«. Det är för övrigt ett märkligt ord, vars härstamning är tämligen okänd. Ordet sägs ha ett svenskt, dialektalt ursprung och redan på 1600-talet kan man till exempel titta »under musk«, det vill säga lömskt, försåtligt.

Idag har vi passerat ett millennieskifte och frågan är vad det förflutna har att göra med vår egen tid? Mer än vad vi tror skulle jag vilja säga. Jag tänker bland annat på de senaste årens många rapporter om en omfattande strukturell diskriminering i det svenska samhället. Det har handlat om diskriminering inom snart sagt varje samhällsområde: arbetsmarknaden, bostadsmarknaden såväl som rättsväsendet. Inom det sistnämnda området har det till exempel kommit fram skrämmande dokumentation om att brott begångna av personer med utländsk bakgrund bedöms hårdare och ger strängare straff än de infröddas brott.

En av fåtalet studier av diskrimineringens praktiker utförd vid Stockholms universitet – det finns desto fler av dess effekter – ger en möjlig förklaring till resultatet. Här visas hur etniska svenskar pekar ut mörkhåriga personer i samband med vittneskonfrontationer även i fall då gärningsmännen är ljusa.

Kontentan av de diskrimineringsstudier som lagts fram är att en tydlig gräns tycks gå mellan dem som befinner sig inne i samhällsgemenskapens värme å ena sidan, och dem som står utanför i kylan å den andra. Det är en gränsdragning som fått forskare att prata om det svenska samhället som rasialiserat, ett samhälle som gör skillnad på personer med 'svenskt' utseende respektive 'icke-svenskt' utseende. Attitydstudier tycks ge stöd åt dessa tolkningar. Ett exempel: När unga svenskar, 50 år efter nazismens